

LEZING 25 november 2020. DE TAAL VAN GRENDOVERSCHRIJDENDE DIALOOG

Het is mij een eer om hier het werk van Aad de Jong te mogen presenteren of voorstellen (Vlaams, met name zijn laatste onvoltooide werk; Getuigen van de Geest).

In dit symposium passeert een vijftal prominenten die hebben bijgedragen aan de ontwikkeling van de KPV, de revue. Aad de Jong was daar in zijn Nijmeegse jaren een van de opleiders van de studenten. Volgens Wim Smeets was zijn openingsvraag aan deze studenten: 'Wat voor theoloog ben je?' Een misschien wel ontregelende vraag voor geestelijk verzorgers nu. Even ontregelend als mijn eigen ervaring met de KPV. Begin jaren 90 volgde ik als beginnend geestelijk verzorger de introductietraining hier in Nijmegen onder leiding van Wim Rooyakkers. Met flap-over en viltstip introduceerde hij ons in de toen al complexe wereld van de zorg. Ik herinner me nog goed de ongemakkelijke houding van de meeste van de studenten toen bij al die uitleg; wij gingen toch, geworteld in onze eigen geloofstraditie als predikant of als zielzorger, met een opdracht de zorgwereld binnen?

Tussen toen en nu zitten dertig jaar maar de spanning tussen de eigen traditie – en de eigen positie daarin - en de zorgwereld is nog altijd aanwezig – met dank aan Wim Rooyakkers, die ons wakker schudde voor de eigen werking en taalspelen van zorginstellingen, toen met nadruk op het ziekenhuis. Ondertussen is het levensbeschouwelijk landschap in ons land uiteen gewaaierd, is de zorgwereld complexer geworden, en de geestelijke verzorging is nu ook een voedingsbodem aan het zoeken in de samenleving. Zijn niet allerlei grenzen al gaande weg overschreden, is de dialoog niet vanzelfsprekend, of zijn we terecht gekomen in een grenzeloze Babylonische spraakverwarring?

Ik meen dat Aad de Jong ons een aantal elementen aanreikt, om over dit grensverkeer nog eens goed na te denken. In de korte tijd die hiervoor is uitgetrokken, wil ik er een drietal uitwerken. Deze zijn mogelijk ook interessant voor de andere aspecten, genoemd in andere bijdragen in dit symposium. Ik geef dus geen referaat van het overigens onvoltooide boek, dat in beperkte kring verspreid is als een blijk van vriendschap en collegialiteit over de grenzen heen. Een groot deel van het boek is gewijd aan de uitleg van de werking van taal volgens de zogenoemde taaldadentheorie. Ik wil mijn bijdrage echter toespitsen op de geestelijke verzorging als gebied, waarin ik vanaf de jaren 90 vertrouwd ben geraakt. De geestelijke verzorging die ook voor de uitdaging staat om de grensoverschrijdende dialoog te overdenken en, zoals ook uit de volgende bijdragen, ten naaste aan die van Saida zal blijken, te praktiseren. Daarom beperk ik mij tot het algemene kader, dat de Jong in zijn boek beschrijft, en plaats daarin de betekenis van taal en taaldaden..

Omdat we met een heel diverse groep zijn – van zeer ingevoerde vakgenoten tot belangstellende vrienden van Aad – probeer ik mij in deze presentatie te beperken tot enkele hoofdlijnen als bijdrage aan de discussie. Ik ga dus niet in op vakwetenschappelijke discussies, die in het boek gevoerd worden, behalve als het gaat om geestelijke verzorging, de feesteling van vandaag.

Vooraf nog dit. Naast een scherpzinnig denker en debater, en een goede leermeester voor velen, was Aad ook een verdienstelijk beeldhouwer. Wat in spreektaal niet uit te drukken is, liet hij zien in zijn krachtige beeldtaal. In zijn laatste levensjaar – waarin het boek Getuigen van de Geest werd ontwikkeld – maakten zijn vrienden ook een prachtig overzicht van zijn beelden. Daarvan laat ik er een paar zien in deze presentatie.

Mijn presentatie bestaat uit drie onderdelen, en loopt uit op een zoekraster van negen elementen, die bouwstenen kunnen zijn of worden voor het grensverkeer tussen de eigen levensbeschouwelijke traditie of geloof, het andere' vreemde' geloof of levensbeschouwing en de zorgwereld in een gesecculariseerde context. Ik benader de dialoog hier vanuit mijn eigen vertrouwde christelijke, respectievelijk katholieke achtergrond, waarin ik het meeste thuis ben.

Mijn presentatie bestaat uit drie hoofdonderdelen:

1. Drie pijlers van de interreligieuze dialoog
2. De interreligieuze dialoog uitgewerkt
3. Grensverkenning in de dialoog

1. ACHTERGROND: PIJLERS VAN DE INTERRELIGIEUZE DIALOOG

Dit beeld staat in de voortuin van hun huis in Voerendaal. Cabali-You zijn twee wiskundigen, die de ruimtelijke dimensies (hoogte, breedte, diepte) in een systeem van rondingen en windingen in kaart hebben gebracht. Ik ben met die wiskundige taal niet vertrouwd, maar zie hierin een beeld van Aad's complexe werk, waar vele draden in elkaar verweven zijn.

Ik benoem hiervan 3 centrale 'draden' die belangrijke pijler zijn voor de interreligieuze dialoog, en die voorbereid en ontwikkeld zijn in de werkzaamheden van Aad als godsdienstpedagoog en didacticus, vanaf 1973 tot de fusie met Nijmegen verbonden aan de HTP/UTP te Heerlen. En na de fusie met Nijmegen in 1990, als lid van de vakgroep empirische theologie in Nijmegen en het Instituut voor het Katholiek Onderwijs, tot 2007.

Ik duid – vanwege de toegemeten tijd – bij wijze van zijn stellingnamen drie aspecten aan die voor hem pijlers zijn van de interreligieuze dialoog en die hij gaandeweg zijn loopbaan als godsdienstdidacticus en pastoraaltheoloog heeft ontwikkeld..

Ten eerste: een voorkeur voor persoonsgebonden communicatie, ik-uitspraken van de spreker. De interreligieuze dialoog wordt bevorderd, wanneer mensen zelf hun eigen geloof of levensbeschouwing ter sprake brengen. Tekstanalyses van derde persoons uitspraken zijn daaraan secundair

Ten tweede: de interreligieuze dialoog wordt bevorderd, als wij de gesproken taal daarin goed analyseren. Als primair instrument hiervoor zet hij de zgn. taaldadentheorie in, ontleend aan de Amerikaanse taalfilosoof Searle. Deze geeft een onderscheid van taaldaden in: overtuigingen, verplichtingen, gemoedsuitdrukkingen, verbintenissen en verklaringen. In mijn betoog zal ik daar een paar keer naar verwijzen, maar geef u even een voorbeeld uit Covid-tijd, zodat u zich er iets bij kunt voorstellen.(zie schema)

Ten derde: het voeren van de interreligieuze dialoog is aan voorwaarden gebonden. De Jong noemt als voorwaarden dat ze open moet zijn (niet naar een vooraf gesteld doel, zoals bekering), open (als uitnodiging, niet onder dwang), en gezagsvrij (dus niet onderworpen of belemmerd door gezagsinstanties)..

Deze vooronderstellingen wijzen op een positieve benadering van de interreligieuze dialoog, en het vraagt – ondanks vragen die hierbij te stellen zijn – een open houding om mee te gaan in zijn betoog.

Beeld: het ventje. Daarin herken ik Aad, de tuinderzoon, die zorgvuldig met zijn materialen omgaat, wikkend en wegend en schrijvend in talloze notitieboekjes, totdat het uitgerijpt was wat hij wilde zeggen.

2. DE INTERRELIGIEUZE DIALOOG UITGEWERKT

Ik zal nu drie belangrijke elementen van Aad's uitwerking van de interreligieuze dialoog uitwerken. Het zijn grondnoties die het door hem voorgestelde project richting kunnen geven.

- 1.. PARTICIPATIE: DEEL ZIJN VAN HET GEHEEL (uiteindelijke doelstelling van de interreligieuze dialoog)
2. LEERPROCESSEN IN TAAL (taal als te onderzoeken instrument binnen de interreligieuze dialoog)
3. GETUIGEN VAN DE GEEST (inspiratiebronnen voor de interreligieuze dialoog)

1. PARTICIPATIE

Participatie is het ideaal van de interreligieuze dialoog, het 'ultieme' en overkoepelende doel van de dialoog. Ze duidt op het besef, dat wij ons steeds moeten en kunnen beschouwen als deel van een groter geheel. Wij maken deel uit van min of meer omliggende gemeenschappen in onze samenleving. Deze zijn bovendien steeds in ontwikkeling, ook ten opzichte van elkaar, afhankelijk, in botsing, harmonisch enz..

Een nadere uitwerking van deze participatie – een begrip, dat immers op vele terreinen toepasbaar is – vat hij samen in de formule: 'Samen geschiedenis maken met God', waarbij met God tussen haakjes staat. Participatie is dus de verbinding tussen de sociale, historische en religieuze dimensies van ons bestaan, de fundering en het richtpunt van elke grensoverschrijdende dialoog. Wij participeren in een historisch project, met een open toekomst. Dat is het fundament van de dialoog en de uiteindelijke doelstelling.

Nu is dat voor de sociale en historische dimensie gemakkelijk in te zien; wij zijn sociale wezens. Afhankelijk van en verbonden met elkaar. En wij bewegen ons actief in een geschiedenis, waarin de toekomst open ligt. Toch hecht de Jong aan de religieuze dimensie als gemeenschappelijke fundering van elk geloof of levensbeschouwing. Want in elke levensbeschouwing is een dieptedimensie aanwezig, een soms onuitgesproken fundering van het menselijk bestaan; die onderdeel uitmaakt van de interreligieuze dialoog.

De uitwerking van deze verder reikende doelstelling is gelegen in communicatieve leerprocessen, waarin gesprekspartners vrij, open en zonder gezagsaanspraken kunnen spreken vanuit hun geloof of levensbeschouwing. Dat is een belangrijke voorwaarde voor de dialoog, die hij maar terloops uitwerkt, maar in het maatschappelijk debat (!) natuurlijk een belangrijke impact heeft. Zijn schets van de interreligieuze dialoog heeft echter een belangrijke positieve grondtoon, die berust op de uitwerking van deze participatie-gedachte:

- De participatie (als deel van geheel) overstijgt particuliere meningsverschillen als gemeenschappelijke horizon
- Deze participatie moet worden uitgewerkt in communicatieve leerprocessen, waarin ik-uitspraken een belangrijk onderdeel zijn (het 'getuigenis')
- Deze participatie vindt concreet plaats in processen van deliberatie, waarin het geven van goede redenen centraal staat.

2. LEERPROCESSEN IN TAAL

Kern van die leerprocessen – en dat is voor de dialoog van belang – is, dat wij ons in verschillende soorten taaldaden verstaanbaar uitdrukken en de ander verstaan in diens bedoelingen. Het komt er dus op aan zeer nauwkeurig te spreken en te verstaan. Iets dat in de gewone conversatie niet meteen zichtbaar wordt, maar vraagt om een reflectie op de verschillende taaldaden, die in het gesprek aan de orde zijn. Zijn het (vooral) overtuigingen ('ik vind dat'), richtlijnen ('men moet'), gemoedsuitingen ('Ach, of Hoera), verbintenissen ('ik beloof'), of verklaringen ('dit is de norm'). In het gewone gesprek kunnen wij die verschillende uitingen nauwelijks betrappen, maar bij analyse kan de rijkdom van de taal goed werken. En antwoord geven op de vraag: welke taaluitingen zijn in de interreligieuze dialoog dominant? Of juist niet?

In Getuigen van de Geest besteedt de Jong veel aandacht aan de achtergrond en uitwerking van de taaldaden, zoals gezegd aan de hand van zijn leermeester Searle. Heel belangrijk in dit verband is het uitgangspunt, dat taal en taaluitingen een verband leggen tussen geest en werkelijkheid – een onderwerp apart, maar belangrijk voor zijn theologische reflectie.

Maar de taal kan ook in interreligieuze leerprocessen worden ontwikkeld, om te leren, hoe wij ons zelf verstaan en de vreemde ander. Niet in zijn boek, maar in et kader van participierend leren heeft hij leerplanmatig aangegeven, hoe je verschillende niveaus kunt onderscheiden, die op elkaar voortbouwen.

. Eigenlijk in drie fasen. Die van de lagere school, de dialoog voor beginners, waarbij de gesprekspartners van verschillende culturen en religies (lijfelijk aanwezig of in documentatie) elkaars achtergrond verkennen, de vanzelfsprekendheden 'van huis uit'. Een leerproces, dat in basisscholen met leerlingen met een heel verschillende achtergrond al wordt uitprobeerd.

Voor de middelbare school staat het leren denken en communiceren centraal; redenen vinden om te geloven, of juist niet, bijvoorbeeld. Hier is voor mij nog steeds Aad's uitwerking van het boek Job het duidelijkste voorbeelden; hoe om te gaan met het lijden? Versta je wat Job en zijn vrienden bedoelen, en kun je jezelf uitdrukken, als het gaat om het lijden? In deze confrontatie leren de leerlingen hun eigen opvatting te verwoorden (in taal), en de bijbeltaal te verstaan. En als het goed is, ook in gesprek met elkaar te brengen.

En de derde fase, in de volwassenenvorming, is natuurlijk het eigen geloof ter sprake brengen, eigen en verwante religieuze praktijken onderzoeken en verbeteren. Dat is een derde plek waar de interreligieuze dialoog tussen levensbeschouwingen en geloven plaats kan vinden.

De analyse van een dergelijk gesprek brengt ons weer bij de taaldaden. Wat staat centraal; zijn het vooral overtuigingen die worden uitgewisseld? Richtlijnen die normatief zijn? Afspraken, die ontwikkeld worden en bindend zijn?

De taal van de dialoog komt ook tot uitdrukking in grotere taalgehelen zoals het verhaal, of aparte entiteiten zoals metafoer en ironie. Hij heeft die grotere taalgehelen zelf ingezet in zijn promotieonderzoek naar het boek Job, waarin diens verweer tegen zijn onschuldig lijden in termen van taaldaden een protest inhouden.

3. GETUIGEN VAN DE GEEST

Een derde belangrijke pijler van de dialoog is de werking van de Geest in ons. Het meest uitgewerkt daarin is de theologische reflectie op de werking van de Geest, waarin hij theologische noties over de Geest (met een hoofdletter) en de te voeren dialoog bij elkaar probeert te brengen. Dit met het oog op onze werkelijkheid, en de opbouw van onze wereld in de richting van participatie De centrale lijn, die de Jong hier trekt, is die van de verwevenheid tussen de menselijke geest en Gods geest, door hem andersom geformuleerd: de inwerking van de Geest van God op de geest van mensen

Zijn theologische keuzen – breed georiënteerd - heeft hij in een brede oriëntatie op de interreligieuze opvattingen en praktijken opgedaan. Voor het boek GG is die theologische uitwerking beperkt gebleven tot Schoonenberg (zijn zeer gewaardeerde leermeester uit Nijmegen), Geffré, een Frans theoloog die de dialoog (met name tussen christenen en Islamieten) als een uitdrukkelijk 'teken van de tijd' (Chenu!) na het Vaticaans Concilie ziet. Ik ben als redacteur enigszins schuldig aan deze beperking, Vanuit zijn reizen en ontmoetingen met vertegenwoordigers van religies over de hele wereld had Aad veel breder willen uitpakken..

Ik geef hier de hoofdzaken weer, eigenlijk in drie zinnen samengevat.

De eerste is bijbels van aard: God laat zich in de geschiedenis van Israël zien en ervaren als de Naam, die met hen geschiedenis maakt. Daarmee onderscheidt Israel van andere volken, die hun eigen goden hebben. God wordt in de Schriften gezien als gesprekspartner, en is partner van Abraham en zijn navolgers. En dat partnerschap wordt voortgezet in het christelijk geloof, waarin de figuur van Jezus Christus natuurlijk een centrale rol speelt.

. De tweede is afgeleid van een doorwrochte reflectie van Schoonenberg op de triniteit, de Drie-eenheid. Hierin ziet hij een bijzondere plek van de Heilige Geest, die zich in de geschiedenis binnen en buiten de christelijke

traditie manifesteert., eigenlijk al in het oude oosten werkzaam is, maar ook in de geest van Boeddha, van Martin Luther King en zo veel anderen Die Geest (van God) herinnert ons aan onze participatie in de geschiedenis, onze wil tot dialogeren, en alle mogelijke uitdrukkingen daarvan, waaronder de taal.

Het partnerschap en de werking van de Geest concretiseren zich – en dat is het derde - het meest duidelijk in de sluiting van het verbond, dat in het Eerste Testament op een aantal momenten plaatsvindt: Noach, Abraham, de woestijn, de profeten, de ballingschap. En ten laatste in Jezus, het Nieuwe Verbond. Dat verbond is de talige uitdrukking van het partnerschap; God en mens verbinden zich met elkaar in een afspraak en sluiten een contract die een belofte inhoudt..

Het zal duidelijk zijn, hoe de focus van Searle inwerkt op de theologische keuzen en stellingname. De beslissende taaldaad in de interreligieuze dialoog is die van de verbintenis en de belofte. Maar het is ook helemaal in lijn met de grondtoon van het hele boek. Iemand die Aad al heel lang kent, schreef in een reactie op het boek, dat hij dit helemaal herkende n.l. dat het werk geschreven is vanuit de ‘verbondenheid’ van mensen onder elkaar, iets dat Aad steeds maar weer mondeling en schriftelijk benadrukte: samen geschiedenis maken (met God): sociaal, historisch en religieus. Thema van zijn uitvaartviering: samen verder.

3.GRENSVERKENNING – drievoudige uitwerking

Beeld: dialoog; de gladde en de ruwe kant, en daartussen de open ruimte waarin mensen elkaar ontmoeten. Dialoog, het heeft een hartelijke kant, en welkom. Maar ook een schurende, onbereikbare dimensie.

Tot zover heb ik u meegenomen in wat mij de belangrijkste elementen zijn, die De Jong aandraagt voor de dialoog. Omdat hij zich wil verantwoorden komt er nog heel wat funderingsarbeid bij. Daarin ligt het zwaartepunt van zijn boek Getuigen van de Geest.

Maar omdat hij een pastoraal/praktisch theoloog wil zijn, moeten die inzichten ook uitgewerkt worden. Bij hem gebeurt dit rudimentair, zeker naar de geestelijke verzorging toe. Met het oog op de rijke thematiek wil ik – doordenkend op het voorafgaande – een poging doen. Omdat ik denk, dat er in de interreligieuze dialoog nog wat grenzen te overwinnen zijn. Maar ik wil de dialoog graag zien als een grensverkenning

Ik onderscheid hierin drie verder te exploreren gebieden in deze open ruimte, die ik op basis van het werk van de Jong wil verkennen in aansluiting op de thematiek van vandaag. Ik doe dit aan de hand van genoemde drie elementen, met de focus op de zorgwereld, waarin geestelijke verzorging een plek heeft.

1. Grensverkenning binnen de eigen traditie
2. Grensverkenning in de zorgwereld
3. Grensverkenning interreligieus

Om de draad niet kwijt te raken doe ik dit aan de hand van een zoek- schema, geordend naar de drie centrale elementen: participatie (deel te zijn van een geheel), leerprocessen in taal (het werk-instrument), en de inwerking van de Geest (als inspiratie).

GRENSVERKENNING BINNEN DE EIGEN TRADITIE

De geestelijke verzorging heeft zich in de afgelopen jaren ontwikkeld tot een professionele discipline in de zorg. De Jong heeft deze ontwikkeling niet van binnenuit meegemaakt, maar u herinnert zich zijn vraag aan de studenten KPV: ‘Wat voor theoloog ben je?’ Dat roept een reflectie op naar de ik-positie van de geestelijk verzorger, zijn eigen betrokkenheid op levensbeschouwing en geloof, toch een fundament van zijn vak. Toevallig of niet, bezig met het boek Getuigen van de geest, verschijnt het proefschrift van Richart Huijzer over de ‘binnenkant van het ambt’, waarin Aad dan ook gretig zijn tanden heeft gezet. Want Huijzer sluit in een bepaald opzicht zeer dicht bij de Jong aan. De auteur ontdekt in zijn onderzoek tot zijn verbazing en vreugde, dat predikanten in de zorg niet zomaar de kleur aannemen van omgeving maar een boodschap van hoop en

troost met zich meedragen en ook in de uitoefening van hun vak inzetten. Dit eerste persoonsgetuigenis – met de term van Ricoeur aangeduid als attestatie – sluit hij aan bij wat Aad ‘het getuigen van de Geest’ noemt, met nadruk op het eigen geloof ter sprake brengen, en het verstaan van het geloof van de ander, in dit geval de patiënt in de zorginstelling Huijzer heeft het dan over een taal van hoop en troost. Maar vanuit participatie kan gevraagd worden, in hoeverre dit persoonlijk getuigenis open staat naar ‘het grotere geheel’, dus de betrokkenheid op het gezamenlijk te voltrekken geschiedenis. De vraag of het getuigenis niet opgesloten is in de verhouding geestelijk verzorger en patiënt.. Ook zou interessant zijn om na te gaan, welke ‘taaldaden’ in die boodschap van hoop en troost de voorrang genieten. En: door welke theologie wordt deze boodschap van hoop en troost richting gegeven? Is er herkenning van de keuzen die De Jong hier maakt? Dat vraagt nadere interpretatie en uitdieping van de uitvoerig geadstrueerde en aanbevelenswaardige studie van Huijzer.

GRENZEN IN DE ZORGWERELD

De zorgwereld speelt zich af in een gesecculariseerde context, niet meer op een organisatorische of organische wijze verbonden met geloof of levensbeschouwelijke traditie. En daar begint voor de Jong het proefschrift van Huijzer te schuren. Want de boodschap van hoop en troost functioneert – zo blijkt uit zijn onderzoek – wel op het microniveau tussen geestelijk verzorger en patient, maar veel minder op het niveau van de organisatie. Die verhouding benoemt Huijzer als adaptatie, wat duidt op de aanpassing van een organisme aan zijn omgeving. Maar die blijft toch extern; natuurlijk moet de geestelijk verzorger zich aanpassen, maar die lijkt van weinig invloed vergeleken met wat er aan de ‘binnenkant’ met het persoonlijk contact gebeurt. De Jong pleit daarom voor coöperatie, met als uitgangspunt, wat goede zorg is. En – doordenkend op de taaldaden – welke taal een beslissende invloed uitoefent op zorg en behandeling. Zijn het overtuigingen, richtlijnen, gemoedsuitdrukkingen, verbintenissen, verklaringen? En waardoor laten zorgmedewerkers zich ‘raken’, ofwel inspireren, door welke geest/Geest? Uit hun ervaringsverhalen kunnen we dit leren. Sluit dit aan bij de boodschap van ‘hoop en troost’ en hoe dan? Een onderzoek naar Covid-ervaringen van artsen en verpleegkundigen en patiënten zou dit aan het licht kunnen brengen.

GRENZEN INTERRELIGIEUS

Het kader van de interreligieuze dialoog is voldoende geschetst. Maar hoe zit het met de praktijk. Wat als de geestelijk verzorger de ‘andere’ levensbeschouwing of geloof op de werkvloer (in de zorgwereld) tegenkomt? Als uitgangspunt formuleert de Jong, dat het in de dialoog met de ander gaat om het verstaan wat de ander bedoelt, en het zich verstaanbaar uitdrukken. Daar zit opnieuw een verwijzing in naar de gesproken taal. Wat wij in leerprocessen met elkaar minstens kunnen bereiken is het verstaan van elkaars achtergrond, en het praktisch leren samenwerken. Ik beperk me tot een voorbeeld van dialoog dat Aad geïnitieerd heeft.

Hij heeft aan de wieg gestaan van het proefschrift van Mijke Jetten, die 19 gespreksgroepen christenen en moslims heeft onderzocht aan de hand van een leerplan van zes bijeenkomsten. Het onderzoek is gericht op het effect van deze leerprocessen, waarin aan de hand van het geleefde leven wordt onderzocht, en wat ze bij de verschillende deelnemers oproepen. En het voornaamste leereffect weerspiegelt, hoewel in andere termen geduid, toch heel aardig een aantal bevindingen en voorstellen van De Jong. Het overall-effect van 19 groepen is dat men positief is ten aanzien van de motivatie om van elkaar te leren (het samenwerken). Het (overigens beperkte) leereffect vooral is toe te schrijven aan achtergrond en aan persoonskenmerken (de ‘wil’ tot dialoog). Dat de bijdrage aan een betere wereld (vgl. de participatie) een verdeelde respons oproept.

De winst van dit onderzoek voor de geestelijke verzorging lijkt me, dat de interreligieuze dialoog in eerste instantie gericht moet zijn op de nieuwsgierigheid naar elkaars religieuze achtergrond, en het aftasten van elkaars motivatie. En een verkenning naar de betekenis van ‘participatie’ in en met deze wereld. In vergelijking met de hooggestemde doelstellingen staat de interreligieuze dialoog nog in de kinderschoenen.

SAMENVATTING

Ik heb er voor gekozen om niet de taaltechnische en polemische gedeelten van het boek *Getuigen van de Geest* naar voor te brengen, maar de naar mijn idee dragende lijnen in zijn betoog, die een bijdrage kunnen leveren aan het overkoepelende thema 'Spreken over zin en spiritualiteit'. Sleutelbegrippen waren; Participatie, leerprocessen in taal, het het getuigenis. In positieve zin zijn deze langs drie lijnen uitgewerkt. (zie het schema in de powerpointpresentatie).

Participatie geldt hier voor de drie besproken niveaus: het eigen geloof of levensbeschouwelijke traditie; de zorgwereld in gesecculariseerde context; en het gesprek tussen geloven en levensbeschouwingen. Met de term van Aad zou je hen kunnen beschouwen als (taal)gemeenschappen of collectieven, die allen een deel-geheel verhouding hebben in relatie tot de overkoepelende leidraad; 'Samen geschiedenis maken met God'

In deze bereiken vinden leerprocessen plaats. De eigen traditie is – in termen van Huijzer – gekenmerkt door een taal van hoop en troost. De vraag die Aad stelt; door welke taaldaden wordt de communicatie bepaald? Is er sprake van eenrichtingsverkeer of van wederkerigheid. In de zorgwereld vindt deliberatie plaats over goede zorg. Ook hier kan de vraag naar de taal worden gesteld. Wordt zij gedomineerd door verklaringen, richtlijnen, verbintenissen, overtuigingen, expressieven? Ook hier speelt de vraag naar de participatie mee.

Uit onderzoek naar interreligieuze praktijken, met als referentie de gesprekken tussen islamieten en christenen, blijkt dat de interreligieuze dialoog vooral het leren is van elkaars achtergrond, en de motivatie om elkaar beter te leren kennen. De participatiegedachte komt uit dit onderzoek nog niet naar voren.

Tenslotte de vraag naar het getuige zijn. In de eigen traditie lijkt dit vanzelfsprekend, in de zorgwereld gericht op het zorgen en behandelen, en in de interreligieuze dialoog het verstaan en verstaanbaar uitdrukken. Inzicht in de processen die hier spelen kan ons verder inzicht geven welke taal hier gebruikt wordt.

EVALUATIEVE OPMERKINGEN

In de feitelijke uitwerking van *Getuigen van de Geest* staat de talige communicatie centraal. Uit de rudimentaire aanzet voor het handelen is al duidelijk, dat hij zich niet tot de taaldaden zelf wil beperken. Maar dat handelen is in eerste instantie toch dienstverlenend handelen, waarin een interreligieuze dialoog haar bedding vindt. Niet samen praten, maar samen iets doen voor elkaar en voor de samenleving is dan de richting. Veel minder gaat het bij hem over het ritueel handelen als een terrein zoals dat vanmorgen al centraal is gesteld en geldt voor de hele dag; een ritueel, dat aan vijf iconen van de KPV recht wordt gedaan.

Dit is het beeld dat past bij het laatste onderdeel: het getuigenis in de geestelijke verzorging. Aad maakte dit beeld voor Hans van der Ven, bij zijn afscheid als hoogleraar. Hij eerde hem als degene, die zich onvermoeibaar en in vele richtingen heeft bewogen om de aanvankelijke pastoraaltheologie om te bouwen tot een relevante theologie, die mens en maatschappij insluit, geïnspireerd door de christelijke traditie. Aad heeft zijn beroepsleven lang met hem samengewerkt, en ze zijn allebei vorig jaar gestorven. Ik laat dit beeld ook zien, omdat ik ook Aad daarin herken als een van mijn leermeesters is geweest in het vormgeven aan onderwijs en geestelijke verzorging, en daarvoor ben ik aan beiden veel dank verschuldigd. Hun aanpak is profetisch

Ik sluit af met de wens, u voldoende inzicht te hebben gegeven in een aantal centrale noties in het afsluitende werk van Aad de jong. Wie een meer technisch wetenschappelijk verhaal wil lezen, kan het boek ter hand nemen. Ook voor mij zijn er genoeg zaken die puzzelen en die nog onvoldoende zijn uitgewerkt door zijn voortijdige dood. En die graag nog met hem had willen uitwerken. Maar het meest verrassende vindt nog altijd die raadselachtige verbinding tussen geest en Geest. Ik vond deze terug in psalm 51, een psalm voor de vastentijd, de periode van de planning van dit symposium (zie pp).

Aad heeft met zijn geestkracht ons weer stof tot doordenking en gesprek gegeven. Ik denk dat hij over deze inleiding nog het nodige te zeggen zou hebben, en graag aan het gesprek zou hebben deelgenomen. Maar we kunnen nu niet anders dan hem dank zeggen voor zijn sterke geest en met de neerslag daarvan verder gaan.

SCHEMA TAALDADEN (te verwerken in de powerpoint)

Schema 6. Voorbeeld van taaldaden naar voorbeeld COVID-19, 2020		
aanduiding	Voorbeeld	Verhouding tot de werkelijkheid
BEVESTIGING	Het Journaal geeft elke avond een overzicht van het aantal besmettingen	Mededeling stand van zaken om te hoorder hiervan te overtuigen
RICHTLIJN	Houd anderhalve meter afstand, was je handen, nies in je elleboogstuk.	Spreker wil de hoorder iets laten doen, een wens uiten, een verplichting opleggen of een gebod
VERBINTENIS	Op grond van de gegevens zullen we de beperkingen langzaam opheffen	Hier wordt een belofte gedaan over een toekomstige situatie, waarvoor de spreker zijn best zal doen.
EXPRESSIE	Hulde aan de zorgmedewerkers; zij zijn de helden van de zorg	geuit en gedeeld over de mensen die in de zorg werkzaam zijn onder moeilijke omstandigheden
VERKLARING	Vanaf heden is er een betrouwbaar vaccin tegen Covid-19 beschikbaar	Vanaf deze uitspraak is de situatie veranderd ten opzichte van de eerdere werkelijkheid.

Zoekraster geestelijke verzorging in dialoog

Participatie (uiteindelijk doel)	Leerprocessen in taal (instrument)	Werking van de Geest/geest (inspiratie)
GV Deel van levensbeschouwelijke collectiviteit	Interpreteren Verdiepen	Getuigen zijn (1 ^e persoonsuitspraken)
Zorgwereld Deel van maatschappelijke collectiviteit	(onderzoek naar taaldaden, metaforen, verhalen)	Zorg, behandeling en welzijn
'andere' godsdienst, geloof of levensbeschouwing	Achtergrond leren kennen Samenwerken	Zich verstaanbaar uitdrukken en verstaan worden.